

LLUÍS CEBRIAN MEZQUITA: L'ARQUEOLOGIA EN L'OBRA D'UN DESTACAT REPRESENTANT DE LA RENAIXENÇA

Ferran Arasa i Gil
Universitat de València

Resumen: Lluís Cebrián Mezquita fue una figura destacada de la Renaixença valenciana. Médico de profesión, fue además escritor, periodista, historiador, político, cronista de la ciudad de Valencia, participó en la fundación de la sociedad cultural *Lo Rat Penat* y firmó las *Normes de Castelló*. Valencianista entusiasta, participó en diversas iniciativas encaminadas a la creación de fuerzas políticas de carácter nacionalista. Además llevó a cabo una actividad arqueológica, tal vez una de las más desconocidas, ligada a la población donde más tiempo ejerció su profesión médica, Almenara (la Plana Baixa, Castellón). Es esta faceta, desarrollada como una afición que quedó oculta entre sus numerosas obras inéditas de carácter histórico, la que abordaremos en el presente trabajo.

Palabras clave: Historia de la Arqueología, “Renaixença”, Almenara.

Lluís Cebrian Mezquita: Archaeology in the work of a prominent representative of the “Renaixença”

Abstract: Lluís Cebrian Mezquita was a leading figure of the Valencian “Renaixença”. A physician, he was also a writer, journalist, historian, politician, chronicler of the city of Valencia. He participated in the foundation of the cultural society *Lo Rat Penat* and signed the *Normes de Castelló*. An enthusiastic “Valencianista”, he took part in various initiatives aimed at creating nationalist political forces. He also carried out an archaeological activity, perhaps one of the most unknown, linked to the village of Almenara (la Plana Baixa, Castellón), where he exercised for the longer time his medical profession. It is this facet, developed as a hobby that was hidden among his numerous unpublished works of historical matters, which we discuss in this paper.

Key words: History of Archaeology, “Renaixença”, Almenara.

Lluís Cebrian Mezquita va ser una figura distingida de la Renaixença valenciana¹. Metge de professió, va participar en la fundació de la societat *Lo Rat Penat* i fou escriptor, periodista, historiador, polític, cronista de la ciutat de València i signant del manifest de les *Normes de Castelló*. Valencianista entusiasta, va participar en diverses iniciatives encaminades a la creació de forces polítiques de caràcter nacionalista. Però possiblement la

Data de recepció: 14 de desembre de 2014 / Data d'acceptació: 28 de gener de 2015.

¹ Aquest treball s'ha preparat en el marc del projecte d'investigació “Una arqueología sin fronteras: los contactos internacionales de la Arqueología española en el siglo XX” del Ministerio de Ciencia e Innovación (Plan Nacional I+D+I, HAR2012-334033/Hist.), dirigit per M. Díaz Andreu (*ICREA-UB*). Vull expressar el meu agraïment a J. A. Vicent (la Vilavella, Castelló) per a haver-me facilitat diversos documents de Ll. Cebrian; i a F. Pérez Moragón (*IIFV*) i als professors de la *UVR*. Roca (Filologia Catalana) i F. Archilés (Història Contemporània) per haver atès les meues consultes.

seua faceta més desconeguda és l'activitat arqueològica, desenvolupada únicament a la població on més temps va exercir la seua professió mèdica, Almenara (la Plana Baixa). És aquesta la que ací abordarem, desenvolupada com una afecció que a penes tingué transcendència en la seua obra i ha quedat gairebé oculta entre les seues nombroses obres inèdites de caràcter històric².

APUNTS BIOGRÀFICS

Lluís Cebrian Mezquita (1851-1934) va nèixer a València al si d'una família humil, encara que per raons familiars va residir a la pròxima població de Benimàmet durant alguns anys. A l'Institut tingué de professor a V. Boix, de qui va rebre una important influència. Ben prompte va mostrar una vocació literària que el va portar a escriure obres en diversos gèneres, tant en castellà com en valencià. Va cursar estudis de Medicina i Cirurgia a la Universitat de València, on es va llicenciar en 1872³. Aleshores freqüentava la tertúlia de J. Bodria en el seu taller de guixaire (Cebrian, 1906, XII; Igual, 1959, 41), on va coincidir amb alguns altres joves poetes autodidactes. Amb ell també va acabar la carrera el que més endavant seria cronista de Sagunt, A. Chabret, amb qui va mantenir una estreta relació d'amistat⁴. En febrer de 1874 va començar a treballar de metge a Benimàmet i en juny del mateix es va traslladar a Almenara, on també va atendre els municipis veïns de Xilxes i la Llosa fins a març de 1882. Aquest període fou important en la seua vida pels duradors lligams que va establir amb aquesta població, on va comprar terres que sempre va cultivar, i perquè allí va desenvolupar el vessant arqueològic de la seua afecció a la història. En 1878 es va casar amb T. Ibor Cardona, amb qui tindria dos fills, Santiago i Lluís,

² La documentació manuscrita de Cebrian i una part de la seua biblioteca foren donats per la seua neta Mª D. Cebrian Herrero a la *Universidad de Navarra (UN)* l'any 1982, en l'arxiu de la qual es conserva en l'actualitat, en la secció de *Fondos Personales, Fondo Luis Cebrián Mezquita (FLCM)*; per fer-nos una idea de la seua importància quantitativa només cal dir que abasta 18 m lineals de prestatgeries. Una altra col·lecció de documents diversos –majoritàriament correspondència– fou adquirida per la Biblioteca Valenciana (BV) l'any 2005, on constitueix l'*Arxiu Lluís Cebrian Mezquita (ALCM)*.

³ Sobre la seua biografia, vegeu: Llombart, 1879: 628-632; *GERV* 3, 138; *GEC* 7, 788; *GEV* 3, 228; Sánchez Adell *et al.*, 1997, 22; Viciano, en Simon, 2003, 322; Sanz, en Paniagua i Piqueras, 2003, 156; Arasa, en Díaz Andreu *et al.*, 2009, 193; Vicent i Hormigos, 2009, amb la transcripció parcial dels documents de major interès arqueològic. També són importants l'entrevista d'Almela i Vives publicada en *La Semana Gráfica* (7-03-1931), les notes biogràfiques de la recopilació *Poesies de la Biblioteca d'autors catalans (Lectura popular, 287, ca. 1918)* i les necrològiques publicades –entre altres– en revistes nacionalistes com *El Camí* (10-02-1934, 1-2) i *Acció* (núm. 11, 21-07-1934, 1), i altres de caire cultural com els *Anales del Centro de Cultura Valenciana (CCV)* (núm. 19, 1934, 67-68). També són nombrosos els 'retrats biogràfics' publicats al llarg de la seua vida en diverses revistes valencianes, com ara els de V. Blasco Ibàñez en *El Pueblo* (22-12-1897), Valentino (F. Llorente) en *Las Provincias* (7-6-1898) i L. Rives (J. Pérez Lucia) en *La Voz de Valencia* (8-2-1915). Tanmateix, la font més completa es troba reunida en el lligall *ALCM* 540 del fons de la BV, on hi ha algunes notes bio-bibliogràfiques sobre ell redactades pel seu fill Lluís per a la preparació d'una biografia que no va acabar d'enllestir. Aquesta informació –que cal constatar en alguns dels seus punts– permet esmenar algunes dades errònies publicades sobre la seua biografia i conèixer amb més precisió la seua obra.

⁴ Bru, 1996. Bona prova d'aquesta amistat és la dedicatòria que Chabret li féu del seu poema *Sagunto! Cant a ma patria* en 1903: "Al llorjat poeta En Lluís Cebrian Mezquita, li dedica estes ralles son amich y condeixible Antoni Chabret" (Pérez-Silvestre, 2009, 72).

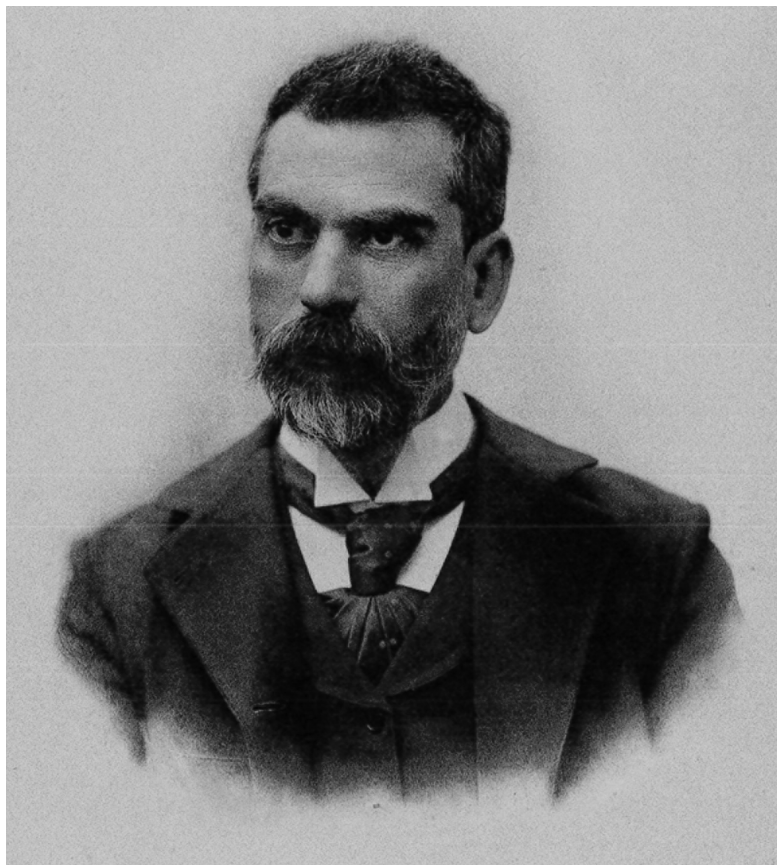

Figura 1. Retrat de Lluís Cebrian Mezquita (Escartí i Roca, 2005, 184).

que van seguir la seua vocació literària i valencianista⁵. En tornar a València va abandonar la medicina per dedicar-se al periodisme i la literatura. L'any 1897 és elegit regidor de l'ajuntament de València i Inspector del Cuerpo Municipal de Sanidad. En 1900 va ingressar en el Col·legi de Metges de València. A la mort de T. Llorente en 1911 fou nomenat cronista de València, tasca a què es va dedicar fins a la seua mort en 1934. Gran bi-

⁵ Pérez Moragón, 1982, 122. Santiago (1880-1921) va participar en l'organització de la *I Assemblée Regionalista valenciana* de 1907, fou secretari de *València Nova* i president de la *Juventut Valencianista* (1914-1921) (Cucó, 1999, 165, n. 22); és autor de l'himne valencianista *Vent de Ponent*, publicat inicialment a *La Veu de la Plana* (15-7-1916), dels poemes *Anacreòntica* (1900) i *Pàtria* i del treball *Los Fueros de Valencia* (1923 i 1925); i Lluís (1884-1941), bibliotecari de l'ateneu Mercantil i Arxiver de la Diputació, membre de *Lo Rat Penat* i del *CCV*, va participar en la redacció de les bases valencianistes de 1918 i en 1932 va signar les *Normes de Castelló* junt al seu pare. Vegeu: *GEV* 3, 227; *GECV* 4, 233; Cucó i Blasco, 1992, XXVIII, 181-186 e; Cucó, 1999, 118.

bliòfil, va reunir una nombrosa biblioteca que en 1931 ell mateix calculava en més d'11.000 volums. Com a historiador, va transcriure una gran quantitat de documents de diferents arxius, alguns dels quals, com és el cas del d'Almenara, van desaparèixer durant la guerra civil, per la qual cosa els seu fons resulten de gran interès.

De primerenca inclinació valencianista, en 1878 va participar en la fundació de la societat *Lo Rat Penat* amb T. Llorente, V. Iranzo, F. Pizcueta, C. Llombart i altres⁶. Quan va tornar a València en 1882 hi va exercir diversos càrrecs: fou vocal en els cursos 1882-83 i 1883-84, bibliotecari en 1884-85 i vicepresident en 1886-87 i 1887-88, quan hagué de fer-se càrrec de la presidència de manera interina per la mort del president J. Soriano. Fou elegit president en el curs 1889-90, quan l'epidèmia de pesta de 1890 va impedir la celebració dels Jocs Florals, càrrec que va exercir fins al 1890-91. L'any 1903 va dimitir de la seua Junta de Govern. Amb la creació de diverses seccions al si de la societat, el curs 1895-96 fou president de la d'Arqueologia, el 1896-97 dels Jocs Florals, des del 1897-98 fins a 1900-01 i en 1902-03 i 1903-04 de la de Literatura, en 1901-02 de la de Teatre, en 1927 –quan ja era el soci més antic, l'únic viu del grup fundador– de la de Lectura i encara en 1929 president d'honor de la de Ciències Arqueològiques i Folklore. La societat el va proclamar *Mestre en Gay Saber* en 1902 i li va retre un homenatge l'any 1930. També va ser president del *Centre Excursionista de Lo Rat Penat* en el curs 1910-11. D'altra banda, la preocupació per dotar el valencià d'una gramàtica i un diccionari, va portar a la societat a iniciar els treballs preliminars que foren dirigits per Cebrian en el curs 1900-01. Va ser assidu conferenciant de les seccions de ciències històrico-arqueològiques i sobretot de la de Literatura, on va parlar de temes com *La institució parroquial en València* (1899), *Modismes valencians* (1902), *Història i estudi crític del teatre valencià* (1903), *La novel·la valenciana* (1919), etc.

Cebrian fou membre de la segona generació d'escriptors valencianistes que va començar a escriure en el segon període de la Renaixença, a partir de 1874. Quant a la seua vinculació ideològica al si d'aquest moviment, formava part del seu grup progressista o popular, capitanejat per C. Llombart, en el qual figuraven també J. Bodria, J. F. Sanmartín, A. Palanca, V. Iranzo, R. Cester, J. M. Puig, F. Barber i R. Andrés (Sanchis, 1985², 55; Simbor, 1989, 25; Mora, en Escartí i Roca, 2005, 28). Tots ells eren autodidactes –excepte Cebrian, amb estudis superiors– i tenien com a característiques comunes la seua humil extracció social, el republicanisme, l'afecció a la poesia festiva i caricaturesca de caràcter popular i escrita amb un llenguatge planer i l'ús familiar del valencià.

Pel que fa a la seua activitat literària, va escriure sobretot poesia i algunes obres de teatre costumista⁷. En el pròleg al llibret *Festes de carrer* de Bodria, Cebrian (1906, XIV) rememorava les seues primeres passes en la literatura i reconeixia la influència de Boix, que fou professor seu, en l'afició per la poesia i l'estima per la llengua pròpia; el mateix va fer més endavant en l'entrevista que l'any 1931 li va fer Almela i Vives. Llombart (1879) assenyalava que va començar escrivint poesia a l'Institut i que l'any 1870, amb 19 anys, va estrenar al teatre de Russafa la seua primera obra titulada *Un porxe de belluters*, que tingué un gran èxit. En finalitzar la carrera, va tornar a escriure poemes que llegia en

⁶ Sobre la història de *Lo Rat Penat*, vegeu: Igual, 1959; i Martínez Roda, 2000, amb les referències als seus càrrecs, premis, discursos, etc.

⁷ Sobre la seua producció literària, vegeu sobretot la completa recopilació de Ribelles Comín (1878 i 1984), feta a partir de l'estudi directe de les publicacions.

la societat *La Antorcha*. El 1872 va participar en el volum col·lectiu d'epigrames humorístics *Niu d'abelles* editat pel seu amic Llombart (Roca, en Escartí i Roca, 2005, 348-349), gènere amb el qual també va col·laborar en el volum *Mil i un epigrames catalans* (1878). Va participar en l'almanac *Lo Rat Penat* editat per Llombart (1874) amb algunes poesies, i amb ell va publicar en 1876 el llibret de la sarsuela en un acte *La sombra de Carracuca*, reeditat en 1919 (Sansano, en Escartí Roca, 2005, 191-192). En aquest mateix gènere en va escriure una altra titulada *Ara passa el sereno* que fou estrenada al *Teatre de la Princesa*. Entre les seues obres dramàtiques en vers que romangueren inèdites en destaca una en castellà, *Ayer*, una composició sobre costums del segle XV; i en valencià una comèdia de costums titulada *Pobre dotor!* Va escriure el llibret de l'òpera *Sagunto*, que fou musicat pel seu amic el compositor S. Giner. L'obra fou estrenada al Teatre Principal de València el 20 de desembre de 1890 i tingué un notable èxit de públic. En els Jocs Florals de *Lo Rat Penat* de 1882 va presentar l'obra *Cançons valencianes*, que posteriorment va ampliar i roman inèdita. En els de 1902 va presentar la comèdia lírico-dramàtica en vers *Jepeta*, que fou premiada i publicada en 1908. Aquest mateix any, en el quinzè aniversari de la mort de Llombart va publicar un opuscle amb un poema dedicat al seu amic (Culleré, en Escartí Roca, 2005, 412-413), i també un fullet amb un poema commemoratiu de l'alçament de 1808. També va escriure contes, com ara els publicats entre els anys 1914 i 1916 en la sèrie *El Cuento del Dumenche* (núm. 8, 13, 40 i 89), dels quals destaca el titulat *Què farem?*

Quant a la seua producció poètica, igual que la d'altres autors poc coneguts de la Renaixença, es troba dispersa en nombroses publicacions (Verger, 1989, 82) com els almanacs *Lo Rat Penat* de Llombart i el de *Las Provincias*, la Biblioteca *Lo Rat Penat*, diversos homenatges (Llombart, Llorente, Iranzo, etc.) i commemoracions (Jaume I, 1808, etc.). Alguns dels seus poemes figuren en recopilacions com la titulada *Poetes Valencians contemporanis*, de la Biblioteca Popular *L'Avenç*, núm. 84 (1908); i el volum *Poesies de la Biblioteca d'autors catalans (Lectura popular, 287, ca. 1918)*. Un recull amb el mateix títol fou publicat en la col·lecció *Poetes valencians contemporanis* (núm. 1) per l'*Agrupació pro Poesia Valenciana* en 1911. També figuren poesies seues en l'*Antologia de Poetas Valencianos* de Ll. Guarner (1929). En qualitat d'autor reconegut, va ser invitat com a President-Mantenidor dels Jocs Florals de Lleida de 1918, dels quals es va publicar el seu discurs. Per a Verger (1989, 88-89), Cebrian és el més virtuós i innovador en el maneig del llenguatge, i fins i tot la musicalitat dels seus versos, moltes de les imatges i recursos retòrics, poden ser qualificats de modernistes, anticipant-se a l'anomenada generació modernista valenciana (M. Duran, J. Mª Bayarri)⁸.

La seua vocació d'historiador sembla iniciar-se en la seua etapa de metge a Almenara, on va travar una estreta amistat amb V. del Cacho⁹, notari castellonenc resident a Nules amb qui –segons Llombart– va col·laborar en la redacció de diversos treballs de caràcter històric i periodístic en la *Revista de Castellón*, que signaven amb les inicials X y Z. L'any

⁸ Així pot interpretar-se l'homenatge que se li va retre des d'algun cercle modernista amb motiu de la seua mort: *El Vers Valencià*, núm. 2 (1-7-1934 i 1-2-1935).

⁹ V. del Cacho i Roca, secretari de la *Comisión Provincial de Monumentos* almenys entre els anys 1862 i 1868, és l'autor del primer inventari del *Museo Provincial*, malaauradament extraviat, i l'introduïdor junt amb M. Bellver dels estudis aràbics a Castelló; en 1871 figura en el llistat de socis de la *Sociedad Arqueológica Valenciana* (Arasa, 2005, 171-172). Aquest, com el mateix Cebrian i altres historiadors castellonencs de l'època (J. A. Balbás, A. Llístar, M. Bellver, etc.), s'enquadra en l'escola romàntica, constituïda per republicans o d'ideologia liberal-progressista (Viciano, 1995, 41-43).

1880 van ser premiats en els Jocs Florals pel seu estudi *Biografía crítica del célebre pintor Ribalta*, que anava acompanyada d'un catàleg de les obres del pintor (Roca 2011a, 102), i en 1881 obtingueren un accèssit amb l'obra *Catálogo de los hijos ilustres de la provincia de Castellón*, que van tornar a presentar en 1882 i amb la qual foren de nou premiats. També la primera *Memoria histórico-arqueológica sobre las ruinas de Almenara* la van preparar conjuntament. Entre els seus treballs figura *La festa de Sant Donís*, premiada en els Jocs Florals de 1894 i publicada incompleta per capítols al diari *Las Provincias* entre 1895 i 1896. Tanmateix, la major part de les seues obres van quedar inèdites¹⁰: *Memoria histórica sobre la Caridad en Valencia*, premiada en els Jocs Florals de 1896; *Biografía crítica de D. Guillén de Castro*, premiada en els de 1889; *Valencia antigua y en la actualidad* (s. a.) (Igual, 1959, 140); i altres que coneixem a través de les notes del seu fill Lluís: *Nobiliario antiguo de Martí*, (2 vols.); *Índice razonado y al detalle del Manual de Concellis* (del segle XIV); *Notas ó noticias sacadas de los protocolos notariales del siglo XIV que se comprenden en la colección del Colegio del Patriarca* (2 vols.); *Noticias inéditas sobre la Guerra de la Alemania y otros sucesos de Valencia*; *Archivo de la Parroquia de los Santos Juanes de Valencia. Notas para la historia de las parroquias valencianas, su constitución y su carácter*; *Archivo del Hospital de En Conill. Notas para su historia*; *Cosas de Valencia*; *Benimàmet* (2 vols.); *Almenara. Noticias históricas 1500-1922* (3 vols.) i *Noticia Histórica del Puig*. En relació amb la seua dedicació als estudis històrics, en juliol de 1923 es va celebrar a València el Congrés de la Corona d'Aragó, en el qual va presidir la secció d'Història.

Entre les seues obres inèdites es troba una altra titulada *Excursiones y visitas artísticas por Valencia y su antiguo reino*, en 2 vols. Pot tractar-se d'una relació de cròniques de les excursions realitzades pel *Centre Excursionista de Lo Rat Penat*, de les quals Cebrian va ser assidu participant, del tipus de les publicades Llorente a *Las Provincias* (Roca, 2011b)¹¹.

En la seua faceta periodística, Cebrian va ser un assidu col·laborador d'un gran nombre de capçaleres, on també publicava poesies i treballs històrics. Ja hem vist que des de l'any 1874 va participar en l'almanac *Lo Rat Penat* editat per Llombart. En la seua etapa a Almenara, fins a 1882, fou corresponsal de la *Revista de las Provincias* a Castelló. Posteriorment fou director del diari republicà *El Universo*, càrrec del qual va dimitir en 1884; entre aquest any i 1887 va ser redactor del setmanari satíric *La Traca* i en 1890 va col·laborar en el setmanari festiu *La Degolla*. De més a més també va col·laborar en revistes com *El Mensajero*, *Valencia Ilustrada*, *La Antorcha*, *Revista de Castellón*, *El Obrero Moderno* (1894), *Almanaque de Las Provincias*, etc.

Sobre la seua trajectòria política, sembla estar situada entre la ideologia republicana i el valencianisme moderat. Així, fou membre del *Partido Demócrata Posibilista* de Castelló¹². També era soci del republicà *Casino Nacional de Valencia*, del qual va ser bibliote-

¹⁰ Possiblement aquesta és la raó per la qual li dedica tan escassa atenció Igual Úbeda (1956, 136) en el seu llibre sobre la *Historiografía del arte valenciano*, on només l'esmenta com deixeble de Boix.

¹¹ Sobre aquesta qüestió, l'arxiu municipal d'Almenara té microfilmada una relació de 45 notes sobre pobles majoritàriament castellonencs, ordenats alfabèticament fins a Castellfort, obtingudes del FLCM. El coneixement i la informació que Cebrian tenia dels pobles valencians devia ser notable, i en podem veure una mostra en una cita de Llorente (1889, II, 540, n.) sobre Andilla, on diu: "Debo esta fotografía e interesantes noticias de Andilla a mi buen amigo D. Luis Cebrián y Mezquita, experto investigador y celoso excursionista de Lo Rat Penat".

¹² Segons les notes biogràfiques del seu fill, en 1882 formava part de la junta organitzadora del *Partido Democrático y Gubernamental*; en 1886-87 era secretari del comitè del *Partido Republicano Histórico*;

cari l'any 1887. En aquesta primera etapa, i d'acord amb l'ambient cultural i polític de l'època, els seus escrits poètics manifesten un nacionalisme espanyolista (Blasco, 1989, 55). Posteriorment fou regidor del Cap i Casal entre 1897 i 1906¹³. L'any 1904 va participar en la fundació de la societat *València Nova* (Simbor, 1989, 36), que en 1907 va convocar la *I Asambleu Regionalista de València*, en la qual fou nomenat copresident de la Comissió de Filologia i Literatura (Anònim, 1907). Des d'aleshores va militar en l'incipient moviment polític valencianista (Cucó, 1999, 87). Fou l'autor del manifest de *Solidaritat Valenciana* (1908) i president dels partits valencianistes *Unió Valencianista Regional* (1918-19) i *Acció Valenciana* (1923). L'any 1917 va participar en l'expedició valenciana que va viatjar a Barcelona (Cucó, 1999, 135). En reconeixement a la seua trajectòria valencianista, a la seua mort fou homenatjat a l'ajuntament de València pel partit *Acció Nacionalista Valenciana*.

Finalment, cal ressenyar que va ser membre de diverses institucions i societats i va rebre algunes distincions. Així, fou soci fundador de l'*Ateneo Científico, Literario y Artístico de Valencia*, acadèmic corresponent de la *Real Academia de la Historia* (1883), soci corresponsal de l'*Associació Artístico-Arqueològica* de Barcelona (1891), director numèric del *Centre de Cultura Valenciana (CCV)* (1915), corresponent regional de l'*Acadèmia de la Llengua Catalana* (1916), de la *Real Academia de la Lengua Española* (1927) i de l'*Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles* (1932).

L'ARQUEOLOGIA A VALÈNCIA EN LES DARRERES DÈCADES DEL SEGLE XIX

Entre 1860 i 1880 va haver a València importants iniciatives en relació amb el Patrimoni Arqueològic (*PA*). Així, fruit de la important tasca de recuperació del *PA* que va exercir V. Boix com a secretari de la *Comisión Provincial de Monumentos (CPM)* de València, per iniciativa seua en 1865 s'havia obert el Museu d'Antiguitats en aquesta ciutat, que seria finalment absorbit pel Museu de Belles Arts (Delicado, 1996; Arasa, 2012). Després d'un primer intent frustrat del mateix Boix en 1853, l'any 1871 s'havia constituït una entitat privada dedicada a l'Arqueologia: la *Sociedad Arqueológica Valenciana (SAV)*, promoguda des de la *Real Sociedad Económica de Amigos del País de Valencia (RSEAPV)* i constituïda majoritàriament per col·leccionistes d'antiguitats, que va arribar a tenir un important nombre de socis i corresponsals i una àmplia implantació en terres valencianes, que va or-

i en 1897 –quan fou elegit regidor– era president del comitè del *Partido Nacional*. Aquestes dades cal agafar-les amb reserves i contrastar-les amb altres fonts d'informació.

¹³ Segons Vicent i Hormigos (2009, 86) fou regidor de València entre 1901 i 1906, i en les notes del seu fill figura que fou nomenat vocal-regidor de la Junta Local de Primera Ensenyança el 28-1-1898, cosa que no apareix en les actes municipals amb aquesta data. En l'acta de l'1-7-1897 es dona la benvinguda als nous regidors, entre els quals figura Cebrian, que per primera vegada la signa. Es nomena alcalde a Gaspar Herrero, que renuncia, i s'elegeix Primer Tinent d'Alcalde a F. Martínez Bertomeu, que fa d'alcalde accidental. En la reunió del 3-7-1897 es constitueixen les 34 comissions de l'ajuntament i Cebrian passa a formar part de les de Consum; Guàrdia municipal; Instrucció pública; Monuments, arxius i museus; Personal; Policia urbana i Sitges de Burjassot. En els anys següents va continuar de regidor sent alcalde P. Guzmán Pajarón (1898), a qui va succeir J. Dorda Morera (1899-1900), que al seu torn fou substituït el 18-6-1900 per J. Montesinos Checa.

ganitzar la primera exposició arqueològica a València en 1878 i va publicar unes memòries de les seues activitats que es prolonguen fins a 1881 (Goberna, 1981; Papí, 2002).

L'any 1879 la societat *Lo Rat Penat* va constituir diferents seccions, entre les quals n'hi havia una d'Arqueologia que estava presidida per B. Andreu i formada per M. Carboneres, J. Martínez Aloy i J. Vives. En 1880 aquesta secció organitzava discussions sobre temes diversos com ara la numismàtica valenciana i projectava la creació d'un museu arqueològic. En 1881 va passar a denominar-se Secció de Ciències Històrico-Arqueològiques, estava presidida per L. Arigó i en formaven part també J. Vives, J. Oltra i G. Sorni. En els primers anys de funcionament, alguns d'aquests no sols continuaven sent socis de la SAV, sinó que hi havien exercit càrrecs: per exemple, J. Vives hi havia estat vicesecretari en 1874, a qui van succeir primer B. Andreu i després L. Arigó, que va passar a secretari en 1877. Així, doncs, durant uns pocs anys alguns destacats membres de la SAV van desenvolupar activitats en ambdues entitats, fins que aquella es degué dissoldre en els primers mesos de 1883. Possiblement, com ja va assenyalar Papí (2002, 283-284), la desaparició de la SAV deu estar relacionada amb la fundació de la societat *Lo Rat Penat*, i en particular de la constitució de la seua secció d'arqueologia.

L'any 1880 *Lo Rat Penat* va fundar un *Centre d'Excursions Científicoliteràries i artístiques* sota la presidència de T. Llorente, inicialment com una filial de la *Secció d'Arqueologia*, de la qual es va separar en 1881. Seguia els models de l'*Associació Catalanista d'Excursions Científiques* (1876), de la qual eren socis Boix i Llombart, i de la seua escissió l'*Associació d'Excursions Catalana* (1878). Entre les seues nombroses eixides a poblacions valencianes i foranes n'hi ha algunes que inclouen visites a coneguts monuments i jaciments arqueològics, com ara Sagunt (1881), l'arc romà de Cabanes (1884) i la mateixa d'Almenara, de la qual parlarem a continuació (Roca, 2011b, 157-160, 195-207). Des de la constitució del *Centre Excursionista*, Cebrian va ser un dels assidus participants en les eixides que aquest organitzava.

El contacte de Cebrian amb la SAV sembla donar-se al final del període d'activitat d'aquesta, que coneixem gràcies a la documentació conservada al *Fons Serrano Morales* de l'Arxiu Municipal de València (AMV)¹⁴. De fet, no apareix en les llistes de socis publicades en les seues memòries, ni en les manuscrites, a diferència del seu col·laborador i amic Del Cacho, que hi figura des del moment de la seua fundació, en qualitat de soci corresponsal a Nules. En la reunió del 21-1-1882 J. Biosca, un dels socis fundadors, va proposar fer excursions a diferents poblacions per tal de conèixer de primera mà les seues restes ar-

¹⁴ El període final de la SAV a penes es tracta en els treballs de Goberna (1981, 594) i Papí (2002, 282-284). J. E. Serrano Morales (1851-1908) fou secretari de la societat l'any 1882. La documentació d'aquest període i una part reduïda de l'arxiu de la SAV van quedar en les seues mans. A la seua mort en 1908 va donar la seua biblioteca (15.000 volums) i el seu arxiu a l'ajuntament de València, per la qual cosa aquesta documentació es conserva en el Fons Serrano Morales de l'AMV: 'Papers d'Arqueologia' (núm. 6854), carpeta *Sociedad Arqueológica Valenciana*. Serrano va presentar la seua dimissió en carta del 9-12-1882, fet que possiblement va precipitar el final de la SAV. Les seues actes es troben en una carpeta titulada "Actas de las reuniones celebradas por la Sociedad Arqueológica Valenciana en el año 1882, siendo secretario D. José Serrano y Morales"; la darrera porta la data de 25-11-1882. El nou secretari degué ser J. Martínez Aloy, que signa una convocatòria del 9-3-1883 adreçada a Serrano per a una reunió que havia de celebrar-se el dia 10 a la RSEAPV. Amb posterioritat no es conserven més papers ni se'n coneix cap activitat. La primera referència a aquesta documentació és de Gómez Serrano (en Moreno, 1942, 13), on esmenta l'acta del 28-10-1882 i afegeix que tal vegada fou l'última. Potser també va influir en el final de la SAV la sobtada mort de Biosca el 5-4-1883.

queològiques. La primera proposta va ser anar al Puig i Almenara (acta del 18-2-1882) que, segons va assenyalar un altre soci fundador, J. Mª Torres, era una excursió que ja havia fet el *Centre Excursionista de Lo Rat Penat* dos anys abans. Cal veure ací un intent d'ampliar les activitats de la SAV imitant la iniciativa que havia tingut aquell. A pesar d'això, en la Junta del 4 de març es va aprovar la realització de l'excursió, que es va fer l'endemà dia 5, segons consta en l'acta del 10, amb la qual es conserva documentació amb el llistat d'assistents i despeses. Cebrian va fer de guia i el dia 11 el president A. Rodríguez de Cepeda li va enviar una nota agraint-li-ho, on es refereix a ell com a soci corresponsal a Almenara. Aquesta és l'única referència que coneixem de la seua pertinença a la SAV.

En aquests anys anaven obrint-se pas els estudis prehistòrics, fonamentalment de la mà del geòleg J. Vilanova y Piera (Pelayo i Gozalo, 2012). Hi destaquen el primer estudi sobre una cova prehistòrica fet per l'enginyer S. Moreno Tovillas (1872; Moreno, 1942) a la Cova de la Roca d'Oriola (Alacant) amb anterioritat a 1872, així com la notícia de Vilanova de 1878 sobre el jaciment calcolític de l'Ereta del Pedregal (Navarrés, València) i l'excavació que va fer en 1884 el també enginyer E. Vilaplana Juliá a la Cova de les Llometes (Alcoi, Alacant) (Goberna, 1981, 594; 1985, 24-25; Mederos, 2014, 163-164, 167).

Així, doncs, entre les darreres dècades del segle XIX i les primeres del XX la tutela legal sobre el PA era exercida teòricament per la CPM, mentre que el seu estudi i divulgació va quedar en mans de la iniciativa privada, inicialment de la SAV i amb posterioritat d'aficionats i d'entitats com la *Secció d'Arqueologia* i el *Centre Excursionista de Lo Rat Penat*, fins a la fundació del CCV l'any 1915, amb la seua *Secció d'Arqueologia*.

Cal destacar el fet que Cebrian no es va mostrar interessat per l'arqueologia de la ciutat de València, sobretot en el període en què fou cronista de la ciutat (1911-34). Uns altres membres de *Lo Rat Penat* com L. Tramoyeres i sobretot J. Martínez Aloy, es van ocupar de les troballes que es produïen, tasca que continuarà més endavant N. P. Gómez Serrano des de la secció d'Arqueologia del CCV.

ELS TREBALLS ARQUEOLÒGICS DE L. CEBRIAN

Els jaciments sobre els quals va tractar Cebrian són del terme municipal d'Almenara i del poble veí de la Llosa, on també va ser metge i havia adquirit una finca. Totes les referències a ells romangueren inèdites en les seues notes, que va deixar consultar al seu amic Chabret i també a Llorente, que en van publicar les primeres notícies sobre les troballes. A Almenara va centrar la seua atenció en el jaciment romà de la Muntanyeta dels Estanys, que ja era conegut des de primeries de segle, sobre el qual Del Cacho i ell van redactar l'esmentada memòria, a més de referir-s'hi a ell en diverses notes on tracta de troballes destacades. El seu més important descobriment, però, pot considerar-se el Puig de Cid, un gegantí recinte emmurallat que possiblement data del període visigòtic. Cebrian es va dedicar fonamentalment a descriure les ruïnes visibles i les peces trobades de manera detallada, il·lustrant-les amb dibuixos a mà alçada, i a reunir notícies sobre noves troballes. Però també va fer excavacions en diferents zones de la Muntanyeta dels Estanys, segons sabem a través de Chabret i també per les seues pròpies notes. En alguns casos, com el Castell d'Almenara i la vil·la romana del Pla (la Llosa), va intentar comprar alguns terrenys per tal de poder fer-hi excavacions, el que finalment no va aconseguir. D'aquests jaciments va arrellegar ceràmiques ibèriques i romanes que reconeix guardar; i també sa-

bem per altres fonts que va reunir alguns elements arquitectònics decorats de la Muntanyeta dels Estanys, com ara un capitell jònic. Cebrian, doncs, va reunir una petita col·lecció de peces arqueològiques, de la mateixa manera que ho van fer en el seu temps altres aficionats a les antiguitats com fou el mateix Chabret (1888, II, 102, fig. 30-31).

A banda dels seus treballs de camp, Cebrian va reunir documentació sobre el PA que devia procedir de la CPM de Castelló i possiblement li arribaria a través de Del Cacho, com ara la referida a les excavacions realitzades per M. Alcayde en 1845-46 a Begís (Alt Palància) (Arasa, 2005, 178-179), o a la troballa d'un cap de l'emperador Adrià pels voltants de Borriol (la Plana Alta) ingressada al Museu Provincial l'any 1852 (Arasa, 1998, 319-320), de les quals no hi ha altres notícies.

En relació amb els seus estudis sobre l'antiguitat, Cebrian només va arribar a publicar un treball en la revista *El Archivo*. En una nota manuscrita de Llorente adreçada a Cebrian, sense data, conservada a l'ALCM, li diu que li torna el seus apunts sobre Viriato i li pregunta si vol publicar-los en aquella revista, ja que els considera "dignos de ello". Possiblement Llorente va oferir el treball a Chabás, director de la revista i membre també de *Lo Rat Penat*. Finalment, el seu article sobre Viriato i l'Edetània va aparèixer en el tercer número de la revista (1888-89). Es tracta d'un treball de caràcter històric amb el qual pretèn demostrar que les afirmacions de Cortés (1836, II, 143-144, "Aphrodisium"; 459-460, "Fanum Veneris") en relació amb les suposades activitats del cabdill lusità en terres valencianes no tenien cap fonament (Cebrian, 1888-89). Ací l'autor mostra un notable coneixement de les fonts antigues i exposa raonadament els arguments que permeten rebatre les inversemblants interpretacions de Cortés. Es centra en un text d'Apià que narra una de les seues victòries sobre el pretor romà C. Plauti l'any 146, després de la qual Viriato va acampar en una muntanya anomenada "de Venus". Doncs bé, Cortés interpreta que aquesta pot localitzar-se a Almenara, on la tradició situava un santuari d'aquesta divinitat. Cebrian argumenta en contra d'aquesta forçada interpretació i deslliga la població d'Almenara dels escenaris on tingueren lloc aquells fets històrics.

EL CONJUNT MONUMENTAL DE LA MUNTANYETA DELS ESTANYS (ALMENARA)

L'origen del corrent d'opinió que identifica aquest jaciment amb un temple de Venus es troba en un text de Polibi (III, 97, 6-8) sobre la Segona Guerra Púnica, en què aquest conta que l'any 217 els romans, comandats pel procònsul P. Corneli Escipió, després de travessar l'Ebre es van dirigir cap a Sagunt i van acampar a uns 40 estadis (7,7 km) d'aquesta ciutat, prop d'un santuari dedicat a Afrodita (Arasa, 1999; Corell, 2009). Aquesta és la primera aproximació d'ambdós exèrcits en terres valencianes, de la qual no hi ha constància sobre un enfrontament militar. Després, els romans van tornar al seu campament d'hivern situat al nord de l'Ebre. En trobar les importants ruïnes visibles a la Muntanyeta dels Estanys, d'on es coneix un important conjunt epigràfic format per un mínim de 14 inscripcions romanes, els estudiosos de principi del segle XIX van pensar que es tractava de les restes de l'esmentat temple. I quan a la darrerria del segle Cebrian va localitzar les ruïnes del gran recinte emmurallat del Puig de Cid, el va identificar amb el campament, amb la qual cosa va pensar que ja s'havien localitzat els dos elements que apareixen en l'esmentat passatge: el temple i el campament. Aquesta identificació va ser admesa rà-

pidament per historiadors i antiquaris, que van suposar que l'antic port de Sagunt es trobava a les Llacunes d'Almenara, i ha arribat en part fins a l'actualitat, generant una gran quantitat de referències bibliogràfiques de les quals només destacarem les més importants. Fins i tot va passar a la literatura de mans de V. Blasco Ibáñez amb una curta narració titulada *Sónica la Cortesana* (1923) (Olmos, 1994).

El descobriment de les restes arqueològiques existents a la Muntanyeta dels Estanys degué ser obra de J. B. Fígols Centelles (Cincorres, 1754 - Almenara, 1834), que fou rector d'Almenara des de 1785 fins a la seua mort (*FLCM*, Caixa 80, 1, 86-87). Fígols va redactar una memòria que es donava per perduda i ha estat localitzada per Vicent entre els papers de Cebrian conservats al *FLCM* (311, núm. 12). En ella explica que havia acompanyat a veure el lloc a A. J. Cavanilles, que no l'esmenta en les seues *Observaciones*; a S. Moulinier, un dels dibuixants que acompanyava a A. de Laborde en la preparació del seu *Voyage*; i a B. Ribelles, frare dominicà estudiós de les antiguitats que va ser cronista de València. També esmenta l'opinió del conservador de les antiguitats de Morvedre E. Palos sobre la importància del jaciment, que possiblement coneixia gràcies a ell. No figuren en aquesta memòria els noms d'altres dos personatges que estan associats a les troballes efectuades en aquest jaciment: A. de Valcárcel i V. Pla.

Valcárcel havia visitat Almenara l'any 1788 i havia copiat diverses inscripcions romanes, però aleshores no va dir res sobre les ruïnes de la Muntanyeta dels Estanys. En el manuscrit de la seua coneguda obra *Inscripciones i antigüedades del Reino de Valencia* figuren els anys 1801 i 1802 en relació amb la descripció de les esmentades ruïnes, per la qual cosa degué ser aleshores quan les va conèixer (Corell, 2009, 156-158). Ací figura ja la seua identificació amb el santuari d'Afrodita, de manera que Valcárcel va ser el primer autor a publicar-ne la reducció. Pocs anys després, en 1804 va visitar Almenara el cronista de València Ribelles (Ribelles, s. a., 24-33; Arasa, Ripollès, 1996, 406), a qui Fígols va mostrar les ruïnes. Aquell va copiar algunes inscripcions i al·ludeix breument a la possible identificació de les ruïnes amb el santuari de Venus. Per aquests mateixos anys (entre 1801 i 1807) degué visitar Almenara Laborde (1975, 57-58, pl. CVIII-CIX) amb el seu dibuixant Moulinier, que va il·lustrar en dues làmines comentades l'emplaçament de les ruïnes i algunes peces que s'hi havien trobat.

L'any 1807 V. Pla y Cabrera va publicar al *Diario de Valencia* un article sobre els santuaris grecs de la costa valenciana on s'atribuïa la troballa de les ruïnes d'Almenara l'any 1802, que identificava amb l'esmentat santuari d'Afrodita (Pla, 1807). Anys després, Ribelles (1820) va publicar un article en aquest mateix diari donant notícia de l'existència de les ruïnes de la Muntanyeta del Estanys i de les troballes que s'hi havien fet l'any anterior. Aquest article va provocar una enfurismada rèplica de Pla (1821), que va acusar Ribelles de voler apropiarse del seu descobriment i se l'atribuïa de nou, però ara canviant la data a l'any 1799¹⁵. Sembla que Pla no diu la veritat, ja que reproduceix una suposada

¹⁵ La mala relació entre ambdós venia de lluny i tenia el seu origen en qüestions filològiques: Ribelles, en no trobar explicació a l'expressió *valentini veterani et veteres* que figura en algunes inscripcions romanes de *Valentia*, va cercar una etimologia preromana aplicant les seues tesis basquistes. Aquesta interpretació fou contestada per Pla i la polèmica en el *Diario de Valencia* va arribar a tal punt que, com diu Almarche (1918, 16): "los censores creyeron prudente no admitir más contestaciones de ambos bandos". Corell (2009, 168-170) atribueix erròniament aquesta referència a la disputa per la troballa de les restes del suposat temple de Venus d'Almenara.

carta a Valcárcel on li'n dóna la notícia, i fins i tot la contestació d'aquest, de l'existència de les quals no se'n té constància; de més a més, cau en diverses contradiccions i erra en algunes informacions sobre les troballes. Possiblement el seu informant degué ser Fígols o potser el mateix Valcárcel. Però com ja assenyalava Cebrian: "De todo ello resulta, según mi opinión, que quien verdaderamente se fijó en las mencionadas ruinas, procuró estudiarlas y conservó algunos objetos antiguos de las mismas, fue el Dr. D. Juan Bautista Fígols [...] que era persona muy instruida". Tanmateix, tant ell com Chabret (1888, II, 17-19) i Llorente (1889, II, 261) consideraven que Ribelles es va apropiari dels descobriments de Pla.

Cebrian degué conèixer les restes arqueològiques existents a la Muntanyeta dels Estanys quan va residir a Almenara a partir de 1874. Potser ho va fer a través del seu amic Del Cacho, ja que aquest molt possiblement les coneixia perquè havia estat secretari de la CPM i era aficionat a les antiguitats. A més a més, a l'arxiu de Cebrian es conserva un informe sobre les inscripcions romanes d'Almenara que aquell havia redactat (*FLCM*, Caixa 91). També ho prova una carta que l'enginyer castellonenc L. Alloza, col·leccionista d'antiguitats i membre de la SAV, va escriure a Del Cacho el 20-02-1877 on li comunica que un tal Delavigne li havia escrit una carta en què li informava de les excavacions que estava fent a la Muntanyeta dels Estanys el propietari dels terrenys, V. Melchor, on havia descobert algunes pedres llaurades.

Quan Cebrian portava sis anys de metge a Almenara, l'any 1880 el *Centre Excursionista de Lo Rat Penat* va organitzar una de les seues primeres excursions que va decidir fer a aquesta població. Segons conta Llombart, aleshores els dos autors van redactar una *Memòria històrico-arqueològica de les Antiguitats d'Almenara* que havien de publicar en forma d'articles en la *Revista de Valencia*, cosa que finalment no succeí. Sabem per la crònica publicada en el diari *Las Provincias* per Llorente (14-4-1880), que en la recepció als expedicionaris els amfitrions van llegir una "detallada y completa memoria, (...) sobre la historia y antigüedades de Almenara" (Roca, 2011b, 147-152). Aquesta va quedar inèdita i no es coneix. Amb posterioritat, Cebrian va redactar una segona memòria que es conserva al *FLCM*. Es tracta d'un text manuscrit de 25 pàgines sense data que va acompanyat d'alguns croquis on es parla dels antecedents en l'estudi del jaciment i es fa una detallada descripció de les restes conservades, que han transcrit parcialment Vicent i Hormigos (2009, 18-21). Ací fa referència a la primera memòria: "Nosotros en la memoria que leímos a los excursionistas del Rat Penat en 1880, decíamos [...]". Més informació trobem en un quadern de 170 pàgines titulat *Almenara* (*FLCM*, 80, 1) on torna a fer-ne referència¹⁶; ací va anar afegint diverses notes sobre temes molt variats, la darrera de les quals és de 1927 i dóna compte de la visita d'A. Schulten que més endavant veurem.

Aquesta segona memòria és la que Cebrian va deixar consultar a Chabret i Llorente, que l'esmenten en els seus respectius llibres. Llorente (1887, 260-262), en referència a les ruïnes que descriu Cebrian, diu que "con mejor criterio en mi concepto, los considera ves-

¹⁶ "Véase mi estudio sobre Almenara y sus ruinas, escrito algunos años después de haber dejado la plaza de médico de Almenara y que es un trabajo totalmente distinto de la ligera Memoria que D. Vicente Cacho y yo improvisamos en unos días, para ser leída en la solemne recepción que preparamos al Centro Excursionista de Lo Rat Penat, en los primeros años de su existencia. Dicho estudio está en gran parte inédito, aunque D. Teodoro Llorente, al redactar su obra *Valencia*, le tuvo a la vista; haciéndome el honor de extractarlo [...]" (*FLCM*, 80, 1, 21).

tigios de algun edículo sepulcral”. En una nota manuscrita de Llorente adreçada a Cebrian, conservada a l’*ALCM* i sense data, aquell li diu: “Estoy esperando los apuntes de Almenara, y su opinión sobre el artículo que le remití”; i en una altra insisteix: “Me urgen ya los apuntes de Almenara que V. me ofreció: le ruego que me los facilite cuando pueda, aunque no estén completos”. Possiblement es referia a aquesta memòria, de la qual Llorente volia donar alguna notícia en el seu llibre. En altres notes es veu la confiança i consideració que Llorente li tenia, ja que li enviava capítols del seu llibre perquè els llegira i li’n donara opinió i li agràia les seues observacions. Chabret (1888, II, 15-28) és el que més extensament parla dels jaciments d’Almenara, i explica que li havia proporcionat la informació el seu amic Cebrian, reproduïx un paràgraf de la seua *Memòria* i els seus croquis amb la planta dels edificis. Per últim, l’any 1949, quan J. Alcina va excavar a la Muntanyeta dels Estanys encara va poder consultar aquests papers, als quals fa referència en el seu treball (Alcina, 1950, 80)¹⁷.

Les seues notes al·ludeixen en ocasions a les excavacions que ell o els seus fills van realitzar al jaciment. Les primeres les va fer amb posterioritat a 1880, segons explica ell mateix, i abans de 1888, ja que Chabret (1888, II, 25) en fa referència: “(Cebrian) ha practicado excavaciones en las inmediaciones del templo de Almenara para ilustrar, en no lejano día, la historia del reino de Valencia con sus atinadas y conzienzudas investigaciones”. La referència del propi autor en el quadern *Almenara* dona a entendre que van ser poc extenses: “yo mismo he practicado algunas excavaciones en la montañeta del estanque” (*FLCM*, 80, 1, 18). Una part d’aquests treballs degueren ser molt semblants als que s’havien fet anys abans en el suposat temple, i potser van consistir en la neteja del seu paviment per tal de delimitar-ne la planta. Diu Cebrian: “Posteriormente, habiendome ocurrido hacer una excavacion en este punto, hé comprobado ser falso lo que dijeron haber visto Plá y Rivelles, si no es que se refirieran á otro pavimento, ya destruido en la actualidad, diferente del que nos ocupa, lo cual es muy inverosímil”. Altres excavacions les féu en la necròpolis descoberta pel propietari dels terrenys V. Melchor: “Algunas de estas sepulturas fueron descubiertas en excavaciones hechas por mi ó por mis hijos; y aunque se han tomado toda clase de precauciones a veces hasta cerniendo las tierras nunca hemos podido hallar, junto a los esqueletos (...) ni cerámicas, ni objetos de indumentària” (*FLCM*, 80, 1, 21).

La notícia de les troballes també va arribar a l’investigador francès P. Paris (1921, II, 137-139, pl. XXXVI), possiblement a través del llibre de Chabret, que va visitar Cebrian, ja que diu que un capitell que aquell reproduïx el va veure a casa d’aquest. Paris considera el jaciment un “lamentable exemple d’abandonament i de barbàrie”, una “trista expressió de vandalisme”. No sabia el que havia de passar més endavant.

Amb posterioritat, les importants troballes de tot tipus realitzades en aquest jaciment van atraure l’atenció de molts investigadors. Hi destacarem les esmentades excavacions d’Alcina (1950) i la descripció de Mesado (1966), fetes amb anterioritat a la destrucció de bona part del jaciment per una pedrera a partir de 1965. En una darrera etapa cal situar un exhaustiu treball d’anàlisi i interpretació on s’apunta la identificació del jaciment com

¹⁷ L’any 1981, quan preparàvem la publicació de la campanya d’excavacions que havíem fet l’any anterior al Puig del Cid, vam saber per D. Fletcher de l’existència d’aquesta documentació, abans de la seua donació a la *UN*, que vam intentar consultar posant-nos en contacte amb la néta de Cebrian, Mª D. Cebrián Herrero, que no ens la va facilitar.

una vil·la romana propietat d'una important família saguntina (Arasa, 1999), i finalment altres treballs de Corell (2002, 556-564; 2009) i Vicent i Hormigos (2009) on es reprèn la hipòtesi de localització del temple de Venus i es fa una síntesi sobre el jaciment (Járrega, 2011, 321-335).

EL RECINTE FORTIFICAT DEL PUIG DEL CID (ALMENARA)

En les seues exploracions per les muntanyes d'Almenara, Cebrian va localitzar el que pot considerar-se el seu gran descobriment arqueològic, el recinte fortificat del Puig del Cid, que molt encertadament va identificar amb “una edificación militar antigua”. Com en el cas del jaciment de la Muntanyeta dels Estanys, no va arribar a publicar cap notícia sobre el jaciment, que va quedar inèdit entre els seus manuscrits. També ací foren Llorente (1887, 261-262) i Chabret (1888, 25-28) els primers que el van citar. Cebrian el descriu de manera detallada en dues ocasions en el seu manuscrit sobre Almenara (*FLCM*, 80, 1, 25-31, 168-169), en la segona de les quals inclou un croquis del jaciment, i l'identifica amb un campament romà, que posteriorment hauria ocupat el Cid en el seu setge al Castell d'Almenara entre 1097 i 1098. La notícia li va arribar a Schulten possiblement a través del llibre de Chabret, que es va posar en contacte amb Cebrian per tal de poder visitar el jaciment. Aquest coneixia l'investigador alemany perquè tenia alguns llibres seus, i també per altres de la biblioteca de l'Ateneu Mercantil que portava el seu fill Lluís. La visita tingué lloc els dies 18-19 d'octubre de 1927 i –donada l'avançada edat de Cebrian– el seu fill Lluís va acompanyar Schulten a veure el Puig del Cid i la Muntanyeta dels Estanys. La notícia la va anotar el mateix Cebrian en el segon i més breu dels textos sobre el primer dels jaciments, on explica que l'investigador alemany va opinar que era semblant als campaments coneguts d'Escipiò, però que la part est li pareixia més moderna per haver-se emprat argamassa de calç en la construcció dels murs. Quant a la localització del temple de Venus a la Muntanyeta dels Estanys, no va afegir res a les observacions de Cebrian, mentre que li va parèixer indubtable l'existència d'un port en aquesta zona. Schulten va confirmar la identificació de Cebrian amb el campament dels Escipions que cita Polibi l'any 217 aE, i va considerar que era el més antic dels existents a la península ibèrica, va alçar un plànol topogràfic del recinte i el va donar a conèixer en diverses publicacions, tant a Alemanya com a Espanya (Schulten, 1928a-b).

El Puig del Cid és un dels estreps de la serralada d'Almenara que separa la Plana de Castelló del Camp de Morvedre. Allí es conserven les restes d'un recinte emmurallat de planta trapezoïdal, amb un perímetre aproximat de 1.120 m i una superfície de 9 ha. La muralla està construïda amb pedres irregulars travades amb morter, estava reforçada amb 16 torres i tenia una porta pel costat sud que fou destruïda. El seu aspecte general és el d'un vertader recinte militar o *castrum*. Al seu interior es veuen restes d'algunes construccions disposades paral·lelament a la muralla que utilitzen la mateixa tècnica constructiva. Pel que fa a la seua cronologia, els investigadors francesos P. Guichard i A. Bazzana van confirmar el seu origen medieval, ja assenyalat anteriorment pel valencià N. P. Gómez Serrano. Les més recents excavacions que s'hi han realitzat (1980), es van fer en la construcció més pròxima a l'angle SE del recinte, un edifici de planta rectangular de 19,6 x 7,5 m, que sembla ser l'últim d'una sèrie de pavellons disposats de forma escalonada en el braç oriental de la muntanya. Els materials recuperats, escassos en general, permeten

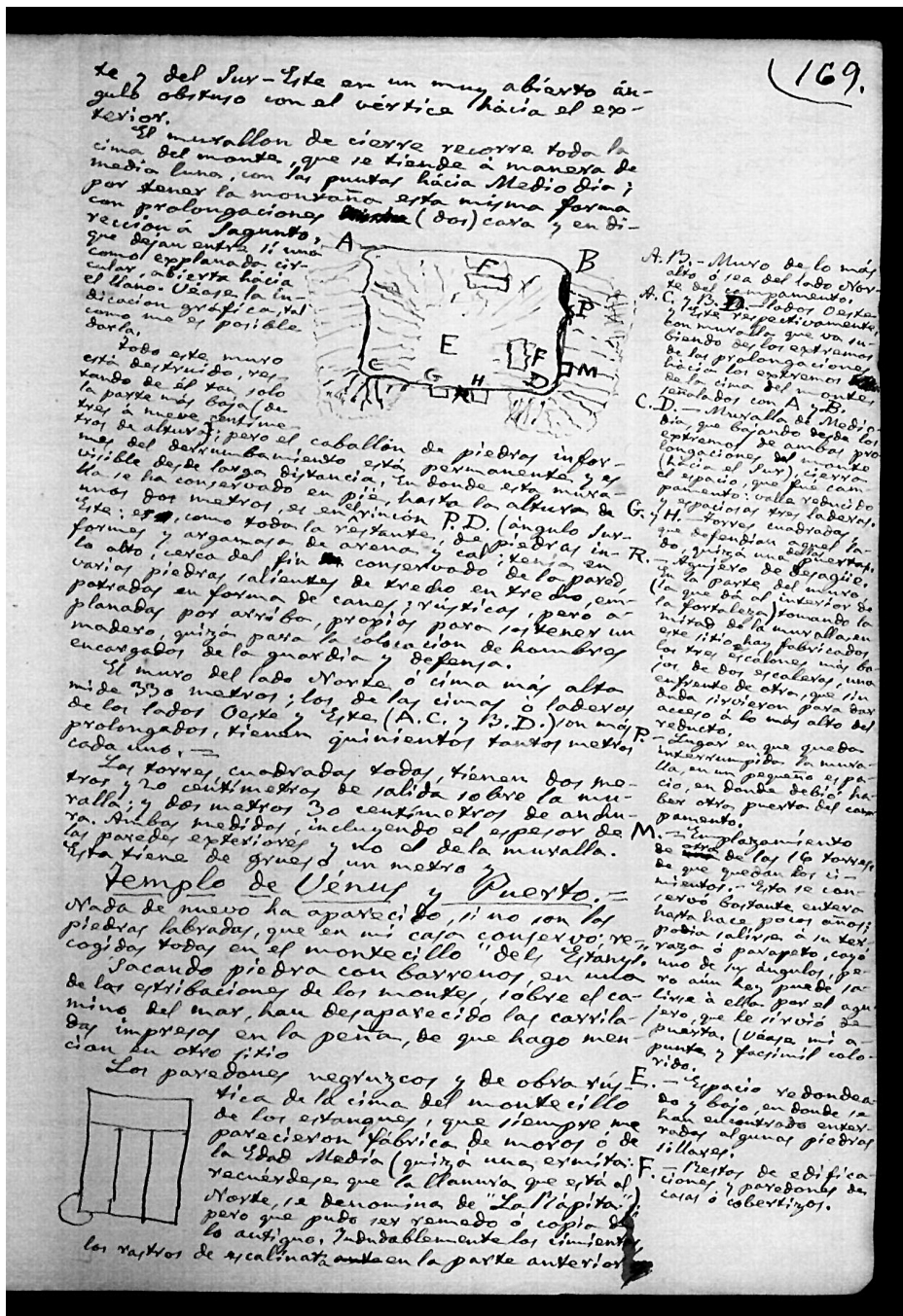

Figura 2. Ms. Almenara (FLCM, 80, 1), on Cebrian tracta dels jaciments del Puig del Cid i la Muntanyeta dels Estanyts.

confirmar la seua datació en el període visigòtic (Arasa, 1980). Amb posterioritat, Roselló (1996) va proposar la seua identificació amb un *castrum* d'època visigoda amb una funció defensiva i de control del territori, que podria haver-se construït a primeries del segle VII formant part d'un hipotètic doble *limes* construït front a l'ocupació bizantina.

NOTÍCIES SOBRE ALTRES JACIMENTS

En el quadern *Almenara* Cebrian es refereix a altres dos jaciments arqueològics: el Castell d'Almenara i la vil·la romana de la Llosa. Al primer li dedica un extens apartat, a més d'altres dos més reduïts, on el descriu de manera detallada, explica que hi ha restes d'obra de diferents èpoques i dibuixa un croquis amb la localització de les seues parts i les troballes que hi havia conegut (*FLCM*, 80, 1, 33-40, 67-69). Entre les de major interès hi havia una necròpolis possiblement andalusí al vessant sud de la muntanya, on també es trobaven ceràmiques romanes: “[...] la tierra está llena en un gran espacio de tiestos romanos y de *pondus*, [...] de todo tengo suficiente muestra en mi poder, hay fragmentos de barro saguntino con labores y uno con marca de varias letras, pertenecientes á vasijas, pateras, jarritos, ánforas [...]”. Dels *pondera* diu que sempre els ha trobat en enterraments, per la qual cosa dedueix que tal vegada no siguen contrapesos, sinó amulets o que tinguen un caràcter sagrat: “He reunido una buena colección, con variedad de tamaño y ahugeritos en su parte menos abultada: merecen un reposado estudio”. Sobre el Castell assenyala: “Dentro de la fortaleza, en variados puntos, también se encuentran trozos de cerámicas romanas é igualmente conservo algunos”. En un altre apartat fa l'única referència a la troballa de ceràmica ibèrica: “Se ha encontrado muchos restos de cerámica Antigua, íberas y romanas, algunas de las cuales conservo, que prueban la gran antigüedad de este Castillo”. Ací intueix la importància de l'Abric de les Cinc, on voldria haver fet “profundas y razonadas excavacions”.

Quant a la vil·la romana del poble de la Llosa, Cebrian va comprar una finca a la partida del Pla del seu terme municipal i prompte es va assabentar de la troballa de restes arqueològiques en les parcel·les immediates. En un capítol del seu quadern *Almenara* (*FLCM*, 80, 1, 22-24), la darrera data del qual és de 1918, explica la història de les troballes, que havien començat en 1886 i va continuar en diverses dates fins a 1917 en transformar unes parcel·les per plantar vinya, i inclou un croquis de la zona on localitza les principals troballes (Faubell, 2012, 45-50). Ací també va intentar comprar els terrenys on s'havien produït les troballes. Les restes d'aquesta vil·la romangueren oblidades fins a l'any 1991, quan una extracció de terres en va destruir una part (Arasa, 1995, 812-814; Jàrraga, 2011, 314-316). Les seues notícies són de gran interès perquè aporten informació inèdita sobre la vil·la, com ara la troballa d'enterraments, *dolia*, fonaments de parets, paviments d'*opus spicatum* i de morter, bases de columna –de les quals en guardava una–, *pondera*, fragments ceràmics, una moneda, una lucerna amb marca i clavilles ceràmiques de les emprades en les termes que conservava i, finalment, dues cubetes amb paviment de morter, una de les quals mesurava 3,65 x 2,15 cm, que encertadament identificava amb part d'un *torcularium*, potser per a l'obtenció d'oli.

CONSIDERACIONS FINALS

Les activitats arqueològiques de L. Cebrian se situen en un període d'escassa activitat en aquest camp, quan llanguia la SAV i es mostrava inoperant l'únic organisme oficial amb competència per a la protecció del Patrimoni, la CMP. Una prova de la ineficàcia de l'administració en aquest camp és el projecte d'un pla d'excavacions en diferents jaciments valencians que va plantejar Boix en 1860, que després d'anys de tràmits va acabar per no dur-se a terme (Arasa, 2012, 98-99). Després de la desaparició de la SAV i fins a la fundació en 1915 del CCV, la Secció d'Arqueologia i el Centre Excursionista de *Lo Rat Penat* van assolir un cert protagonisme en la divulgació del PA, de forma pareguda al que va succeir a Catalunya (Cortadella, 1997). En aquesta època, davant la pràctica absència d'una política oficial de protecció del PA i la inexistència d'especialistes en les universitats per al seu estudi, aquestes funcions seran assumides per membres d'una emergent classe burgesa amb formació superior i interessada pels vestigis del passat, entre els quals trobarem metges, advocats, notaris, etc., a més d'eclesiàstics (Mederos, 2013, 231; 2014, 171). Cebrian va realitzar treballs de prospecció i xicotetes excavacions pel seu compte, mogut per la curiositat i l'afany de trobar explicació a les ruïnes que havia localitzat, i va reunir una modesta col·lecció arqueològica. En qualitat d'aficionat a l'arqueologia, el seu perfil és semblant al d'altres personatges que entre les darreres dècades del segle XIX i primeries del XX van realitzar activitats similars, entre els quals destaca Ibarra amb les seues excavacions a l'Alcúdia d'Elx (Alacant) (Ibarra, 1879). A Castelló, destaquen les realitzades per alguns membres de la CPM al Castell de la Magdalena (Castelló de la Plana) l'any 1885 (Arasa, 2005, 180), i les que va fer el filòleg P. Meneu a la vil·la romana de la Torrassa (Betxí) cap a 1900 (Arasa, Aguilera, Mesado, 2014, 85).

D'altra banda, trobem un cert paral·lelisme entre les trajectòries de Cebrian i Chabret, els dos metges, poetes, historiadors i interessats per l'arqueologia des d'un plantejament antiquarista. Però hi ha una diferència important entre ambdós en el compromís polític i valencianista de Cebrian, i un altre potser més significatiu en la projecció de la seua activitat històrico-arqueològica, ja que Chabret va centrar el seu treball a Sagunt, una població amb un ric passat històric i un valuós Patrimoni que va estudiar en una obra àmpliament difosa que li va donar una considerable visibilitat fins i tot internacional (Millón, 2009). Per diverses raons, entre altres la dispersió dels interessos de Cebrian en aquest camp, els seues treballs no van veure la llum, per la qual cosa l'avaluació de la seua importància està encara per fer i el coneixement de la seua figura va quedar limitat a un nivell local. En el camp de l'arqueologia, que representa una mínima part del seu treball, justament la visualització de la seua figura i descobriments va venir de la mà de l'obra de Chabret.

En la seua activitat com historiador, el desconeixement de la figura de Cebrian es deu al fet que la seua producció roman inèdita quasi en la seua totalitat, conservada en un arxiu que a penes està explorat. Tanmateix, les diverses facetes de la seua personalitat, com són la trajectòria política, l'activisme cultural, l'estima per la llengua pròpia, el valencianisme, el suport a totes les iniciatives de caràcter lingüístic i polític en favor de la nostra identitat, fan d'ell una figura destacada que caldria estudiar a fons i recuperar per a la nostra història.

BIBLIOGRAFIA

- ALCINA FRANCH, J. (1950): "Las ruinas romanas de Almenara (Castellón)", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXVI, 92-128.
- ALMELA Y VIVES, F. (1931): "Don Luis Cebrian Mezquita", *La Semana Gráfica*, 7 de març, València.
- ANÒNIM (1907): "Asamblea regionalista de Valencia", *Las Provincias. Almanaque para 1908*, 147-148.
- ANÒNIM (1911): "D. Luis Cebrian y Mezquita, nuevo Cronista de Valencia", *Las Provincias. Almanaque para 1912*, 165-166.
- ANÒNIM (1935): "Don Luis Cebrian Mezquita, cronista de Valencia", *Las Provincias. Almanaque para 1935*, 490-491.
- ARASA I GIL, F. (1980): "El Punt del Cid d'Almenara (la Plana Baixa, Castelló). Notes sobre la primera campanya d'excavacions", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 7, 219-242.
- ARASA I GIL, F. (1995): *Territori i poblament en època romana a les comarques septentrionals del litoral valencià*, Tesi Doctoral, Universitat de València.
- ARASA I GIL, F. (1998): "Escultures romanes de Castelló", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 19, 311-347
- ARASA I GIL, F. (1999): "Noves interpretacions sobre el conjunt monumental de la Muntanyeta dels Estanys (Almenara, la Plana Baixa)", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXIII, 301-358.
- ARASA I GIL, F. (2005): "Arco de Cabanes. Observaciones críticas (1866), informe manuscrit de Félix Ponzoa Cebrian sobre l'Arc de Cabanes conservat a l'arxiu de la Real Academia de la Historia. Una aproximació a l'arqueologia castellonenca en el segle XIX", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXXI, 161-217.
- ARASA I GIL, F. (2012): "La arqueología valenciana tras la desamortización", *II Jornadas Internacionales de Historiografía Arqueológica sobre "El Patrimonio Arqueológico en España en el siglo XIX: el impacto de las desamortizaciones"*, C. Papí, G. Mora i M. Ayarzagüena (eds.), Madrid, 83-102.
- ARASA, F.; AGUILELLA, G.; MESADO, X. (2014): "Algunes peces arqueològiques conservades al Palau-Castell de Betxí (la Plana Baixa, Castelló). Notes sobre l'activitat arqueològica de Pascual Meneu (1857-1934)", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 32, 77-93.
- ARASA, F.; RIPOLLÈS P. P. (1996): "Notícies numismàtiques de fra Bartolomé Ribelles", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17, 405-418.
- BLASCO, R. (1989): "Llengua i Pàtria al País Valencià durant la Renaixença", *Caplletra*, 4, 43-67.
- BRU I VIDAL, S. (1996): "Aproximació al perfil biogràfic d'Antoni Chabret Fraga", *Braçal*, 14, 13-23.
- CEBRIAN MESQUITA, L. (1888-89): "Viriato y la Edetania. Cuestión Histórica y Geográfica", *El Archivo*, III, 174-180, 196-200.
- CEBRIAN MESQUITA, L. (1906): "Carta-prólech", en BODRIA I ROIG, J.: *Festes de Carrer*, València, XI-XXIX.
- CEBRIAN MESQUITA, L. (1908): *A Constantí Llombart, fundador de Lo Rat Penat: Recòrt. En la primera Asamblea Regionalista de Valencia, celebrada en los días XIX i XX de juny de 1907*, València.
- CHABRET FRAGA, A. (1888): *Sagunto. Su historia y monumentos*, Barcelona, Tipografía de los sucesores de N. Ramírez, 2 vols., 507 i 520 p.
- CORELL I VICENT, J. (2002): *Inscripcions Romanes del País Valencià. I. (Saguntum i el seu territori)*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2 vols., 808 p.
- CORELL I VICENT, J. (2009): "Els monuments romans de la Muntanyeta dels Estanys (Almenara, la Plana Baixa), a revisió", *Braçal*, 39-40, 155-181.

- CORTADELLA I MORRAL, J. (1997): “La investigación arqueológica en las asociaciones excursionistas catalanas (1876-1915)”, en MORA, G. i DÍAZ-ANDREU, M. (eds.), *La cristalización del pasado: génesis y desarrollo del marco institucional de la arqueología en España*, Málaga, Universidad de Málaga, 273-286.
- CORTÉS Y LÓPEZ, M. (1835-36): *Diccionario geográfico-histórico de la España antigua Tarraconense, Bética y Lusitania, con la correspondencia de sus regiones, ciudades, montes, ríos, caminos, puertos e islas a los conocidos en nuestros días*, Madrid, Imprenta Real.
- CUCÓ, A. (1999²): *El valencianisme polític 1874-1939*, Catarroja-Barcelona, Afers.
- CUCÓ, A. i BLASCO, R. (1992): *El pensament valencianista (1868-1939)*, Barcelona, La Magrana.
- DELICADO MARTÍNEZ, F. J. (1996): “Valencia y la creación de un Museo de Antigüedades en 1864”, *Saitabi. Revista de la Facultat de Geografia i Història*, 46, 389-405.
- DÍAZ ANDREU, M.; MORA, G.; CORTADELLA, J. coord. (2009): *Diccionario Histórico de la Arqueología en España*, Madrid, Marcial Pons.
- ESCARTÍ, V. J.; ROCA, R. (eds.) (2005): *Constantí Llobart i el seu temps*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua, 453 p.
- FAUBELL ZAPATA, V. (2012): *Historia de La Llosa: la lucha por la libertad y la independencia*, Castellón, Diputación de Castellón, 585 p.
- ALCM = *Arxiu Lluís Cebrian Mezquita. Arxius Personals. Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu (BV)*, València.
- FLCM = *Relación de Fondos Personales. Luis Cebrián Mezquita. Universidad de Navarra (UN). Archivo General*, Pamplona.
- GEC = *Gran Enciclopèdia Catalana*, Barcelona, 1986.
- GERV = *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*, Valencia, 1973.
- GEV = *Gran Enciclopedia Valenciana*, Valencia, 1991.
- GOBERNA VALENCIA, M. V. (1981): “La Sociedad Arqueológica Valenciana”, *Archivo de Prehistoria Levantina*, XVI, 575-608.
- GOBERNA VALENCIA, M. V. (1985): “Arqueología y Prehistoria en el País Valenciano: aportaciones a la historia de la investigación”, *Arqueología del País Valenciano: panorama y perspectivas*, Alicante, 9-30.
- IBARRA MANZONI, A. (1879): *Illici. Su situación y antigüedades*, Alicante, Establecimiento Tipográfico de Antonio Reus, 320 p.
- IGUAL ÚBEDA, A. (1956): *Historiografía del arte valenciano*, Valencia, Alfonso el Magnánimo, 231 p.
- IGUAL ÚBEDA, A. (1959): *Història de “Lo Rat-Penat”*, Valencia, Ayuntamiento de Valencia, 145 p.
- JÁRREGA DOMÍNGUEZ, R. (2011): *La Plana romana*, Castelló, Universitat Jaume I, 607 p.
- LABORDE, A. DE (1975): *Viatge pintoresc i històric. El País Valencià i les Illes Balears*, Montserrat, Publicacions de la Abadia de Montserrat, 277 p.
- LLOMBART, C. (1879): *Los fills de la morta viva. Apunts bio-bibliogràfics pera la historia del renaixement lliterari llemosí en Valencia*, Valencia, Emilio Pascual, 783 p.
- LLORENTE OLIVARES, T. (1887): *Valencia. Sus monumentos y arte; su naturaleza e historia*, I, Barcelona, Establecimiento tipográfico-editorial de Daniel Cortezo, 875 p.
- MARTÍNEZ RODA, F. dir. (2000): *Història de lo Rat Penat*, València, Lo Rat Penat, 821 p.
- MEDEROS MARTÍN, A. (2013): “Análisis de una decadencia. La arqueología española del siglo XIX. II. La crisis de la restauración (1868-1885)”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid*, 39, 197-239.
- MEDEROS MARTÍN, A. (2014): “Análisis de una decadencia. La arqueología española del siglo XIX. II (2). La crisis de la restauración (1868-1885)”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid*, 40, 149-191.
- MESADO OLIVER, N. (1966): “Breves notas sobre las ruinas romanas de ‘Els Estany’s (Almenara)”, *Archivo de Prehistoria Levantina*, XI, 177-196.
- MILLÓN VILLENA, J. A. (2009): “Antonio Chabret: de su vida y su época”, *Braçal*, 39-40, 15-48.

- MORENO TOVILLAS, S. (1942): *Apuntes sobre las estaciones prehistóricas de la Sierra de Orihuela*, 7, Valencia, Servicio de Investigación Prehistórica. Serie de Trabajos Varios, Diputación Provincial de Valencia, 75 p.
- OLMOS, R. (1994): “La arqueología soñada: Sónnica la Cortesana, de Vicente Blasco Ibáñez (y II)”, *Revista de Arqueología*, 159, 50-59.
- PANIAGUA, J.; PIQUERAS, J. A. (2003): *Diccionario biográfico de políticos valencianos 1810-2003*, Valencia, Alfons el Magnànim 2003.
- PAPÍ RODES, C. (2002): “La Sociedad Arqueológica Valenciana: Reglamentos, socios y actividades”, *Boletín del Museo Arqueológico Nacional*, 20, 265-291.
- PARIS, P. (1921): *Promenades Archéologiques en Espagne*, II, Paris, Ernest Leroux, 306 p.
- PELAYO, F.; GOZALO, R. (2012): *Juan Vilanova y Piera (1821-1893), la obra de un naturalista y prehistoriador valenciano*, Valencia, Servicio de Investigación Prehistórica. Serie de Trabajos Varios, 114, 323 p.
- PÉREZ MORAGÓN, F. (1982): *Les Normes de Castelló*, València, Quaderns 3 i 4, 143 p.
- PÉREZ-SILVESTRE, Ò. (2009): “Antoni Chabret i la polis: la fixació d’un imaginari per a Sagunt”, *Braçal*, 39-40, 49-80.
- PLA Y CABRERA, V. (1807): “Templos de los Números Griegos en la Costa Marítima del Reyno de Valencia”, *Diario de Valencia*, 5, 6, 7 i 9 de gener, 17-18, 21-22, 25-26, 33-35.
- PLA Y CABRERA, V. (1821): *Disertación histórico-crítica de las antigüedades de la villa de Almenara y descubrimiento de su famoso templo de Venus*, Valencia, Imprenta de Muñoz y Compañía, 16 p.
- RIBELLES, B. (1820): “Antigüedades descubiertas en los contornos de la Villa de Almenara, distante poco mas de una legua de la famosa Sagunto”, *Diario de la Ciudad de Valencia*, 51-52, 20-21 de febrer, 221-228.
- RIBELLES, B. (s. a.): *Colección de lápidas y antigüedades romanas de la ciudad y reyno de Valencia*, Archivo PP. Dominicos de València (segle XIX, ms. 17).
- RIBELLES COMÍN, J. (1978): *Bibliografía de la lengua valenciana*, IV, Madrid, Tipografía de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos.
- RIBELLES COMÍN, J. (1984): *Bibliografía de la lengua valenciana*, V, Madrid, Tipografía de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos.
- ROCA, R. (2011a): *El valencianisme de la Renaixença*, Alzira, Bromera, 270 p.
- ROCA, R. (2011b): *La Renaixença Valenciana i el redescobriment del país: el Centre Excursionista de Lo Rat Penat (1880-1911)*, Paiporta, Denes, 784 p.
- ROSSELLÓ MESQUIDA, M. (1996): “El yacimiento de València la Vella (Riba-roja de Túria, Valencia). Algunas consideraciones para su atribución cronológica y cultural”, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17, 435-454.
- SÁNCHEZ ADELL, J.; DÍAZ MANTECA, E.; OLUCHA, F.; PASCUAL, F. (1997): *Personajes ilustres castellanenses. Diccionario biográfico de la provincia de Castellón*, Castellón, El Periódico-Mediterráneo.
- SANCHIS GUARNER, M. (1985): *El sector progressista de la Renaixença Valenciana*, València, Universitat de València, 93 p.
- SCHULTEN, A. (1928a): “Campamentos romanos en España”, *Investigación Progreso*, 5, 34-36.
- SCHULTEN, A. (1928b): “Römischen Lager in Spanien”, *Forschungen und Fortschritte*, 4, 41-43.
- SIMBOR ROIG, V. (1989): “La Renaixença al País Valencià”, *Caplletra*, 4, 4-41.
- SIMON I TARRÉS, J. (ed.) (2003): *Diccionari d’historiografia catalana*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.
- VALCÁRCEL, A. (1852): *Inscripciones y antigüedades del Reino de Valencia*, Memorias de la Real Academia de la Historia, VIII.
- VERGER, E. J. (1989): “La poesia valenciana de la Restauració (1874-1902)”, *Caplletra*, 4, 79-89.
- VICENT CAVALLER, J. A.; HORMIGOS SÁNCHEZ, P. (2009): “Lluís Cebrian Mesquita. Recerques al voltant de la Muntanyeta dels Estanys (Almenara)”, *Orleyl*, 6, 85-113.